

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ПРЫНЯЦЦЯ І ЎДЗЕЛУ АДРАСАТА Ў МАЎЛЕНЧЫМ АКЦЕ

У артыкуле на аснове беларускай літаратурнай фразеалогіі (крыніцай фразеалагічнага матэрыялу выступае “Слоўнік фразеалагізмаў” у 2 тахах І.Я. Лепешава [2008]) разглядаюцца такія характеристыкі сферы адрасата, як уздзяенне выказвання на адрасата (аказанне негатыўнага / пазітыўнага ўплыву), адсутнасць рэакцыі з боку адрасата і тыпы маўленачага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (класіфікацыя ажыццяўлялася па семантычнай прыкмете “згода з выказваннем адрасанта / нязгода з выказваннем адрасанта”).

Уводзіны

Важным элементам культуры зносін з'яўляецца слуханне – працэс успрымання, асмыслення і разумення маўлення гаворачага, псіхалагічная гатоўнасць да контакту з іншым чалавекам. Гэта роля належыць адрасату.

Адресант – гэта той, хто атрымлівае паведамленне, слухач, субяседнік, аўдыторыя, інтэрпрэтатар і інш. [1, с. 209].

З пазіцыі традыцыйнай лінгвістыкі доўгі час прызнавалася, што адрасат з'яўляецца пасіўным суб'ектам камунікацыі [2, с. 53]. Так, Е.В. Клюев падкрэслівае, што фігура адрасанта разгледжана ў літаратуры, прысвечанай проблемам маўленачага ўзаемадзеяння, найбольш падрабязней, чым фігура адрасата. Аднак сёння адрасат выступае не як “пасіўны рэагент, “спажывец” інфармацыі... сучасная наука прызнае, што адрасат ёсьць роля актыўная, якая патрабуе ад выкананцы, перш за ёсё, дзеянняў, як маўленачых, так і немаўленачых, як у ходзе камунікацыйнага акта, так і за яго межамі” [3, с. 54].

У рамках прагма-, псіха- і кагнітыўнай лінгвістыкі лічыцца, што калі адрасат прымае маўленачны акт і ўдзельнічае ў ім, то галоўнай яго задачай у час зносін

прызнаеца інтэрпрэтацыя маўлення адрасанта (разуменне скрытых сэнсаў і прамога значэння выказвання, дэшыфруюка падтэксту і інш.); акрамя таго, важную ролю адыгрываюць тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (прамыя і ўскосныя рэакцыі, спосабы ўхілення ад адказу на пытанне і інш.).

Асноўная частка

На матэрыяле беларускай літаратурнай фразеалогіі мы вылучылі фразеалагізмы са значэннем уздзейння выказвання на адрасата і тыпаў маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул.

Разгледзім гэтыя падгрупы больш падрабязна.

1. Уздзейнне выказвання на адрасата

Калі вынік маўленчага акта – уздзейнне выказвання на думкі і пачуцці слухачоў, то такі акт называюць перлакутыўным [4, с. 206]. У тэорыі камунікацыі пад маўленчым уздзейннем разумеюць рэгулюванне дзеянасці адрасата (атрымальнік інфармацыі) адрасантам (адпраўшчык інфармацыі) [5, с.122].

Аказанне пазітыўнага/негатыўнага ўпыву на адрасата можа змяняцца ў залежнасці ад маўленчай сітуацыі (ашаламіць можна як радасным, так і непрыемным выказваннем). У беларускай фразеалогіі ўстойлівая адзінка *біць пад дых* (нейтр.) замацавала гэтую асаблівасць, метафорычна прыпадабняючы слова таму, што можа нанесці рэальную фізічную шкоду слухачу.

Да гэтай групы мы аднеслі фразеалагізмы *адчыніць (расчыніць) акно* ў свет у значэнні “парадай, навіной прыносіць вялікую радасць, палёгку” (нейтр.), а таксама фразеалагізм *не даваць веры (не верыць) сваім вушам* у значэнні “вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-небудзь нечаканае” (нейтр.).

Улічаючы, што адной з галоўных мэт гаворачага з’яўляецца імкненне пэўным чынам уздзейнічаць на адрасата, то наяўнасць гэтага раду фразеалагізмаў, нягледзячы на іх нешматлікую прадуктынасць, мае важнае значэнне для харектарыстыкі сферы адрасата.

2. Тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул

Тыпамі маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул з’яўляюцца прамыя і ўскосныя рэакцыі, спосабы ўхілення ад адказу на пытанне, імкненне перапыняць суразмоўцу, перашкаджаць або стымуляваць яго, жаданне скончыць размову або перавесіць яе ў іншае рэчышча, жарты ў адказ [6, с. 27].

Праявы маўленчага рэагавання адрасата на аснове фразеалагічнага матэрыялу беларускай мовы мы класіфікаўшы па семантычнай прыкмете “згода з выказваннем адрасанта/нязгода з выказваннем адрасанта”.

Выпадкі, калі слухач згаджаеца з выказваннем прамоўцы, замацаваліся ў фразеалагізмах: *у прынцыпе* (нейтр.) у значэнні “згаджацца ў цэлым, без падрабязнасцей”, *ісці на вудачку* (нейтр.), *клюнуць на вудачку* (неадабр.) у значэнні “даваць сябе падмануць”. У апошніх дзвюх адзінках мы назіраем метафорычнае прыпадабненне прынады для даверлівай рыбы выказванню для даверлівага чалавека.

Нязгода з выказваннем адрасанта шырока адлюстравана ў беларускай фразеалогіі. Тут мы вызначаем наступныя сінанімічныя рады: 1) “аспрэчваць чыё-небудзь выказванне” – даваць адлуп (нейтр.), даваць здачы (нейтр.); 2) “распушча не пагаджацца” – біць у хамут (неадабр.), брацца ў рожкі (неадабр.), ні ў дугу (нейтр.), ні ў якую (нейтр.), разяўляць рот (у 2 зн.) (часцей неадабр.), раскрываць рот (у 2 зн.) (часцей неадабр.), становіцца на дыбкі (неадабр.), ударыць у хамут (неадабр.), у дубкі ісці (неадабр.), у карані (у 1 зн.) (нейтр.); 3) “выказаць незадавальненне” – кідацца ў амбіцыю (неадабр.).

Відавочна, што вобразная аснова такіх фразеалагізмаў, як даваць адлуп, даваць здачы, пабудавана на метафары, калі слова прыпадабненне дзеянню, якое можна ажыццяўіць у адказ на іншае дзеянне (у дадзеным выпадку выкаванне).

Што ж датычыцца фразеалагізмаў са значэннем “рашуча не пагаджацца”, прыведзеных раней, то, як зазначае А.В. Даніч, “сэns эмацыянальной адзнакі [такіх фразеалагізмаў] зводзіцца да забароны на прайўленне ўсякага роду падабенства з жывёламі, нечалавечага пачатку ў чалавеку” [7, с. 52]. Даследчыца ў гэтай групе вылучае: 1) вобраз каня, які “панёс” альбо артачыцца; 2) сабаку, які “атрымаў” волю; 3) мядзведзя.

На беларускамоўным матэрыяле мы, услед за А.В. Даніч, вылучылі вобраз каня, які “панёс” альбо артачыцца, – біць у хамут, *станавіцца на дыбкі*, ударыць у хамут і – асобна – вобраз казла (барана) – *брацца ў рожкі*.

На думку В.М. Тэлія, падобныя вобразы фразеалагізмаў звязаны з сімвалам дзікага, агрэсіўнага прыроднага пачатку (правобраз звера), а таксама ўвасабленнем інстынктаў і эмоцый у чалавечых паводзінах (у фразеалагізмах замацаваны выпадкі страты суб'ектам кантролю над сваімі пачуццямі і паводзінамі).

Пераважна неадбэральныя адносіны (8 з 13) да рэзкай, эмацыйнай нязгоды з выкаваннем, паводзінамі адрасанта характарызуць беларусаў як людзей стрыманых і спакойных: «у характары беларусаў караніцца схільнасць да бесканфліктнага вырашэння жыццёвых праблем, да кампрамісаў, да таго, каб заўсёды была “згода”» [8, с. 105]. Такую ж думку выкавае і А.В. Даніч: “Нарматыўны канон моўнай асобы беларусаў падкрэслівае недапушчальнасць непакорных, неасцярожных паводзін у тым выпадку, калі гэта можа прынесці шкоду сабе і людзям, якія акружаюць” [7, с. 52].

Асобна вылучаюцца фразеалагізмы са значэннямі: “дзякаваць за добрае пажаданне, каштоўную думку”: *на добрым слове (дзякаваць)* (нейтр.); “перапыніць, не даць адрасанту скончыць выкаванне”: *на паўслове (нейтр.)*; “моўчкі зносяць крыўду, абразу, нанесеную адрасантам”: *глытаць (праглынуць) жабу (жаб)* (нейтр.), *праглынуць (горкую) пілюлю* (нейтр.), *сапці ў дзве дзіркі* (нейтр.); “позна апраўдвацца” – *махаць (размахваць) пасля бойкі кулакамі* (неадобр.), якія азначаюць розныя тыпы маўленчых актаў.

Так, напрыклад, фразеалагізм *на добрым слове (дзякаваць)* зафіксаваў элементы этикетнага кшталту: згодна з правіламі этикету за аказаную паслугу, добрыя слова і іншыя праявы ветлівасці прынята гаварыць “дзякую!” Н.І. Фарманоўская зазначае, што камунікацыйныя намеры гаворачых могуць адлюстроўвацца ў мове не толькі прама (тыпу “прашу вас”), але і ўскосна (напрыклад, “дзякую”): “такое выкаванне, нават ізаляванае ад контэксту, слухач распазнае менавіта як падзяку” [9, с. 66-71].

Сярод беларускіх фразеалагізмаў сустрэліся адзінкі са значэннем рэакцыі на скаргі з боку гаворачага. Да такіх фразеалагізмаў мы аднеслі: *выціраць (уціраць) слёзы* (неадобр.), *паддаваць духу (пары)* (у 1 зн.) (нейтр.).

Фразеалагізм *выціраць (уціраць) слёзы* замацаваў еднасць маўленчых і не-маўленчых паводзін чалавека, які суцяшае таго, хто плача (і словамі, і жэстамі).

Беларуская фразеалогія замацавала таксама выпадак адсутнасці рэакцыі на выкаванне з боку адрасата, які па сваёй семантыцы супрацьпастаўляеца раней разгледжаным групам: *ні ачарніць ні абліць* у значэнні “прамаўчаць, ніяк не рэагуючы на чыё-небудзь выкаванне” (нейтр.).

Цікава, што апазіцыя “чорны/белы”, якая існуе амаль ва ўсіх народах свету, заўсёды адлюстроўвае палярнасць значэнняў, таму, улічваючы, што кожны чалавек надзелены спектрам адмоўных і станоўчых рыс характару, можна меркаваць,

што такі тып маўленчых паводзін з'яўляецца нормай, што, дарэчы, і замацавалася ў адсутнасці эмачыйнай прыкметы фразеалагізма.

Заключэнне

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што ў беларускай літаратурнай фразеалогіі знайшлі адбітак уздзеянне выказвання на адрасата (0,4%), а таксама тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (найбольш значныя з іх: згода з выказваннем адрасанта – 4,1%, нязгода з выказваннем адрасанта – 1,8%).

З улікам таго, што сфера адрасата ўвогуле ў беларускай літаратурнай фразеалогіі замацавана даволі сціпла (8,3% ад 724 адзінак са значэннем маўленчых паводзін чалавека ўвогуле), можна сцвярджаць, што разгледжаныя харктарыстыкі складаюць амаль палову (3,9%) ад агульной колькасці фразеалагізмаў сферы маўлення адрасата і маюць важнае значэнне для выяўлення ролі і ўплыву адрасата ў час зносін.

СПІС ВЫКАРЫСТАННЫХ КРЫНІЦ

1. **Бадмаев, Б.Ц.** Психология обучения речевому мастерству / Б.Ц. Бадмаев, А.А. Малышев. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 224 с.
2. **Михальская, А.К.** Основы риторики. 10–11 класс : учебник для общеобразовательных учреждений / А.К. Михальская. – 2-е изд., с изм. – М. : Дрофа, 2001. – 496 с.
3. **Клюев, Е.В.** Речевая коммуникация : учеб. пособие для университетов и вузов / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с.
4. **Введенская, Л.А.** Русский язык и культура речи : учеб. пособие для вузов / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Е.Ю. Кашаева. – 8-е изд., испр. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 544 с.
5. Основы теории коммуникации : учебно-методическое пособие для студентов специальности 350400 “Связи с общественностью” / сост. Ж.В. Николаева. – Улан-Удэ : ВСГТУ, 2004. – 273 с.
6. Программа па спецыялізацыі “Мовазнаўства” (моўная семантыка і прагматыка) : вучэб. программа для студэнтаў па спецыяльнасці 1-210501 “Беларуская філагогія” / пад рэд. А.Я. Міхневіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – 32 с.
7. **Данич, О.В.** Менталитет белорусов и русских (отражение в мифологии, фольклоре и фразеологии) : учеб.-метод. пособие / О.В. Данич. – Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2004. – 84 с.
8. Беларусазнаўства : наука. дапаможнік / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск, 1997. – 118 с.
9. **Формановская, Н.И.** Речевой этикет и культура общения : науч.-попул. изд-е / Н.И. Формановская. – М. : Выш. шк., 1989. – 159 с.